

شناسایی حشرات گرده افشان کلزا در سه رقم مختلف پاییزه و تأثیر آنها روی عملکرد دانه در اصفهان

محمدرضا پردل^۱، بیژن حاتمی^۱، مصطفی مبلی^۲ و رحیم عبادی^۱

چکیده

کشت کلزا (*Brassica napus*) به عنوان یکی از دانه های روغنی مهم در بیشتر مناطق ایران رواج یافته است. یکی از نکات اساسی در تولید دانه کلزا، تلقیح و باروری گل های آن می باشد. حشرات به عنوان یکی از عوامل مؤثر در گرده افشانی گل ها، مطرح هستند. به منظور مطالعه فون حشرات گرده افشان روی سه رقم کلزا شامل طلایه، اوکاپی و اس. ال. ام و بررسی تفاوت احتمالی بین این سه رقم از نظر جلب آنها در زمان گل دهی، حشرات گرده افشان از روی هر رقم بطور جداگانه با تور حشره گیری جمع آوری و در سطح خانواده شناسایی گردیدند. فراوانی انواع حشرات گرده افشان در زمان های مختلف روز روی هر رقم نیز تعیین گردید. نتایج بررسی ها نشان داد که حشرات گرده افشان جمع آوری شده از پنج راسته و ۱۸ خانواده بودند. فراوان ترین گرده افشان ها مربوط به راسته بال غشاییان به ویژه زنبور عسل بود که حدود ۵۰ درصد حشرات گرده افشان را تشکیل داد ولی بدون در نظر گرفتن زنبور عسل بیشترین تعداد حشرات جمع آوری شده مربوط به راسته دوبالان از جمله سه گونه به نام *Bibio hortulanus*، *Metasyrphus corollae* و *Platypalpus* sp. از مزرعه جمع آوری گردیدند. در زمان گل دهی (اوایل فروردین تا اواسط اردیبهشت) در اصفهان بیشترین درصد جمعیت زنبور عسل در ساعات گرم تر روز یعنی هنگام ظهر و بعد از ظهر مشاهده شد و در ساعات قبل از ظهر به دلیل سردی هوا و کمتر بودن مقدار شهد گیاه، درصد حضور نسبی این گونه کمتر بود. فعالیت زنبور عسل در ساعت ۹ صبح روی رقم طلایه و در ساعت ۱۲ ظهر و ۴ بعد از ظهر روی رقم اکاپی بیشتر از سایر ارقام بود. با تعیین میزان تولید دانه در هکتار مشخص شد که گرده افشانی به وسیله حشرات می تواند عملکرد را ۵۳ درصد افزایش دهد.

واژه های کلیدی: حشرات گرده افشان، عملکرد بذر کلزا، گرده افشانی

مقدمه

اسیدهای چرب، پروتئین نیز دارند (۲۵). در این میان کلزا (*Brassica napus*) یکی از دانه های روغنی مهم در دنیا است که کشت آن در بیشتر مناطق ایران نیز رواج یافته است. یکی از

دانه های روغنی بعد از غلات دومین ذخائر غذایی به شمار می آیند. این محصولات، علاوه بر دارا بودن مقدار زیادی

۱. به ترتیب دانشجوی سابق کارشناسی ارشد، دانشیار و استاد گیاه پزشکی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان
۲. دانشیار باغبانی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان

مسائل مهم در خصوص تولید دانه کلزا گرده افشانی گل های آن می باشد. در کشورهای مختلف پژوهش های بسیاری در خصوص حشرات گرده افشان کلزا صورت گرفته است. مهم ترین حشره ملاقات کننده کلزا، زنبور های عسل *Apis mellifera* L. ذکر گردیده زیرا شهد گل های آن برای این زنبورها بسیار جذاب می باشد، اما سایر حشرات نیز در این ملاقات ها اهمیت خاص خود را دارند (۸، ۹، ۱۴، ۱۵، ۲۰، ۲۴، ۲۶ و ۲۷). از جمله زنبور عسل کوچک (*Apis florea*) در هند یکی از حشرات مهم گرده افشان کلزا می باشد (۲۷). از سایر حشرات گرده افشان کلزا نیز میتوان به خانواده های *Andrenidae* و *Halictidae* از بال غشائیان، *Syrphidae* و *Bombyliidae* از دویالان، برخی پروانه ها و برخی سن ها و قاب بالان اشاره نمود (۲۷). در نیمکره شمالی زنبور های مخملی (*Bumble bees*) به عنوان گرده افشان های کارآمد کلزا معرفی شده اند (۴). این زنبورها در شرائط آب و هوای سرد نیز فعال اند ولی زنبور عسل در دمای کمتر از ۱۵ درجه سانتی گراد فعالیت چندانی ندارد و این مسأله در مناطق سردسیر نیمکره شمالی بسیار حائز اهمیت است (۶، ۸ و ۲۱). مطالعات اندکی روی میزان فعالیت حشرات گرده افشان کلزا در ساعات مختلف روز در خارج از کشور انجام شده است (۲۱، ۲۲) ولی در خصوص این موضوع در ایران کار نشده است.

فری و نوتال (۱۱) نیز زنبور عسل را بعنوان حشره فعال روی کلزا معرفی نموده اند. این دو پژوهشگر معتقدند که زنبور های عسل هنگام ملاقات گل ها، شهد گل را به همراه مقداری دانه گرده جمع آوری می نمایند.

بر اساس گزارش محمد (نقل از ۱۱) ۱۱۷ گونه حشرات متعلق به هفت راسته روی کلزای رقم توریا (*Toria*) فعالیت دارند و زنبور های *Apis florea*, *Halictus* spp. و *Andrena ilderda* مهم ترین حشرات گرده افشان کلزا می باشند. راجنکو (۲۳) نشان داد که زنبور های عسل در طول گل دهی کامل ۹۷/۲ در ابتدای گل دهی ۹۴/۷ و در انتهای گل دهی ۸۸ درصد کل حشرات گرده افشان کلزا را شامل می شوند. در جورجیا نیز

مشخص شده است که ۶۳/۸ درصد ملاقات کننده های کلزا به زنبور های عسل، ۲۳/۸ درصد به زنبور های نجار (*Carpenter bees*) و ۷/۵ درصد به زنبور مخملی ها اختصاص دارد (۷). در هر حال، اگر چه زنبور های عسل در مقایسه با سایر حشرات گرده افشان در مواردی تا ۶۰ درصد گرده افشانی کلزا را موجب می شوند ولی خانواده های *Andrenidae*, *Halictidae* و *Megachilidae* از بال غشائیان، *Syrphidae*, *Bombyliidae* و *Calliphoridae* از دویالان و تعدادی از قاب بالان، سن ها و پروانه ها نیز به عنوان حشرات مهم گرده افشان کلزا مطرح شده اند (۱۰، ۱۸ و ۲۷). گزارش ها در خصوص گرده افشانی کلزا بسیار بحث انگیز است. به طور کلی دو نظریه عمده در دنیا در این مورد وجود دارد. برخی نقش حشرات را در گرده افشانی کلزا تأیید می نمایند و معتقدند عملکرد دانه را افزایش می دهد (۵ و ۱۲) و برخی معتقدند که باد یگانه عامل گرده افشانی کلزا می باشد (۱۲، ۲۲، ۲۷ و ۲۸).

حشرات گرده افشان روی ارقام مختلف کلزا به ویژه در ایران به خوبی مورد مطالعه قرار نگرفته اند و این در حالی است که هر ساله مقدار قابل توجهی از بذر این محصول جهت کشت وارد کشور می شود. بنابراین شناسایی فون حشرات گرده افشان کلزا و ترجیح فعالیت گرده افشانی آنها روی برخی از ارقام مختلف پائیزه شامل طلایه، اوکاپی و اس. ال. ام. از اهداف این پژوهش می باشند.

مواد و روش ها

این مطالعه در مزرعه آموزشی و پژوهشی لورک، متعلق به دانشکده کشاورزی دانشگاه صنعتی اصفهان واقع در ۴۰ کیلومتری جنوب غربی اصفهان در سال زراعی ۸۳-۱۳۸۲ انجام گردید. آزمایش به صورت کرت های خرد شده در قالب طرح بلوک های کامل تصادفی با ۴ تکرار انجام گردید. کرت های اصلی شامل ۳ رقم کلزای پائیزه به اسامی طلایه، اکاپی و اس. ال. ام. و کرت های فرعی شامل گرده افشانی توسط حشرات گرده افشان و با استفاده از کلنی های زنبور عسل در فضای آزاد

۱۳۸۳/۲/۱۶)، در سه زمان مختلف صبح (ساعت ۹-۱۰)، ظهر (ساعت ۱۲-۱۳) و بعد از ظهر (ساعت ۱۶-۱۷) با تور حشره‌گیری استاندارد به قطر ۳۵ سانتی‌متر در هر کرت به‌طور جداگانه به مدت ۲۰-۱۰ دقیقه نمونه‌گیری انجام شد. در هر کرت دو قدم برداشته و سه تور زده می‌شد و بعد از اتمام هر مرحله، حشرات بوسیله سیانور کشته و بداخل شیشه‌های محتوی الکل اتیلیک ۷۰ درصد منتقل می‌شدند. این حشرات به آزمایشگاه منتقل شده و تا سطح خانواده مورد شناسایی قرار گرفتند. نمونه‌های غالب که فراوانی بیشتری داشتند جهت شناسایی بر حسب مورد به آدرس متخصصین مربوطه در آلمان (Dr. A. stark, Seebener 190, 06114 Halle, Germany) و مرکز تحقیقات منابع طبیعی و کشاورزی ایلام (ب. قراپی، محقق مرکز تحقیقات منابع طبیعی و کشاورزی ایلام) ارسال و تا سطح گونه تعیین نام گردیدند. علاوه بر جمع‌آوری و شناسایی حشرات گرده‌افشان، درصد نسبی حشرات هر خانواده نیز در زمان‌های مختلف نمونه‌برداری (صبح، ظهر و بعد از ظهر) برای ارقام مختلف کلزا نسبت به کل حشرات جمع‌آوری شده ۱۸ خانواده محاسبه و در جدول مربوطه ثبت گردید.

ب) برداشت و محاسبه عملکرد

برداشت دانه‌ها پس از رسیدن در تاریخ ۸۳/۳/۱۲ انجام گردید. برای این منظور ردیف‌های حاشیه‌ای از طرفین و یک متر ابتدا و انتهای هر کرت حذف و سپس بوته‌های سه ردیف وسط هر واحد آزمایشی بطور جداگانه برداشت و درون کیسه‌های نخی ریخته شد و به انبار منتقل گردید. در انبار هر تیمار به مدت یک هفته در برابر هوای آزاد قرار داده شد تا خشک شود و بتوان دانه‌ها را براحتی از غلاف جدا ساخت. سپس جدا کردن بذر کل کرت‌ها از کاه و کلش انجام شد. در نهایت بذرها را هر واحد آزمایشی به‌طور جداگانه توسط ترازوی دیجیتال با دقت ۰/۰۱ گرم توزین شد. با توزین بذرها هر واحد آزمایشی عملکرد در ۱/۵ متر مربع به‌دست آمد. سپس عملکرد در یک هکتار محاسبه گردید. داده‌های مربوط به عملکرد در هکتار با آزمایش کرت‌های خرد شده در طرح بلوک‌های کامل تصادفی

و عدم گرده‌افشانی توسط حشرات با کشیدن توری پارچه‌ای روی بوته‌ها بود. در تاریخ بیست و چهارم شهریور ماه بذرها کشت و بلافاصله آبیاری گردید. قبل از کشت، زمین مزرعه به عمق حدود ۲۵ سانتی‌متر شخم و دو بار دیسک عمود بر هم زده شد تا خاک به خوبی آماده و نرم گردد. سپس به میزان ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفات آمونیوم و ۵۰ کیلوگرم کود اوره ۴۶ درصد به خاک داده شد و در نهایت زمین کرت‌بندی گردید. کود اوره نیز به میزان ۵۰ کیلوگرم در هکتار در دو نوبت دیگر به هنگام ساقه رفتن و در هنگام باز شدن گل به زمین داده شد. هر کرت به طول ۴ و عرض ۳ متر بود. فاصله خطوط کشت ۲۵ سانتی‌متر و عمق کاشت حدود یک سانتی‌متر بود که بدین ترتیب در هر کرت ۱۰ خط به طول ۴ متر کاشته شد. پنج خط جهت گرده‌افشانی آزاد به کمک حشرات و پنج خط جهت تیمار بدون گرده‌افشانی اختصاص داده شد. بدین منظور قبل از این که گلچه‌ها باز شوند، روی نصف هر کرت آزمایشی (۵ ردیف یک طرف کرت) قفس‌های فلزی به ارتفاع حدود ۱۸۰ سانتی‌متر تعبیه و روی آنها توری پارچه‌ای ریز بافت کشیده شد به‌طوری که هیچ حشره گرده‌افشان نتواند وارد شود و روی گل‌های کلزا فعالیت کند. طی دوره رشد و نمو بوته‌ها به فاصله سه سانتی‌متر روی ردیف تنک شدند، آبیاری به روش معمول منطقه و علف زنی با دست انجام گرفت. هم‌چنین دو نوبت سم پاشی علیه شته مومی کلم (*Brevicoryne brassicae*) با سموم امولسیون متاسیتوکس ۵۰ درصد به نسبت ۱/۵ در هزار در تاریخ ۱۳۸۲/۱۲/۲۴ و سم پرمور ۲۵ درصد به نسبت یک در هزار در تاریخ ۸۳/۲/۲۵ انجام شد. در هر قطعه آزمایشی ردیف‌های کناری از هر کدام از پنج خط بعنوان اثرات حاشیه‌ای و سه خط وسط از هر کدام از این خطوط برای یادداشت برداری و نمونه‌گیری در نظر گرفته شد.

اندازه‌گیری‌ها

الف) جمع‌آوری و شناسایی حشرات گرده‌افشان

به منظور جمع‌آوری حشرات گرده‌افشان در زمانی که حدود ۳۰-۵۰ درصد گل‌ها در هر رقم باز شده بود (۱۳۸۳/۱/۹ تا

در چهار تکرار به کمک نرم افزار SAS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. مقایسه میانگین ها به روش دانکن صورت گرفت.

نتایج و بحث

الف) حشرات گرده افشان کلزا

تعداد گرده افشان های راسته ها و خانواده های جمع آوری شده در جدول ۱ ارائه شده است. این حشرات از پنج راسته و ۱۸ خانواده بودند. بیشترین گرده افشان ها مربوط به راسته بال غشائیان (Hymenoptera) بود، ولی بدون در نظر گرفتن زنبور عسل، بیشترین تعداد حشرات گرده افشان به راسته دوبالان (Diptera) مربوط بود (جدول ۱). بنابراین بال غشائیان و دوبالان از مهم ترین راسته های شناسایی شده از نظر تعداد گرده افشان ها بودند. خانواده های مهم جمع آوری شده دو راسته فوق به قرار زیر بودند:

الف ۱. راسته بال غشائیان (Hymenoptera)

بیشترین تعداد خانواده های جمع آوری شده از حشرات مربوط به این راسته بودند و ۵۲/۰۳ درصد خانواده های حشرات گرده افشان کلزا را شامل شدند (جدول ۱). خانواده های جمع آوری شده از این راسته به شرح زیر بودند.

خانواده Apidae

اعضای این خانواده با داشتن خصوصیات مناسب از جمله موهای فراوان روی بدن و بند اول پنجه پاهای عقبی از مهم ترین حشرات گرده افشان گیاهان هستند (۵). این خانواده به عنوان مهم ترین خانواده گرده افشان راسته بال غشائیان با جمعیتی بالغ بر ۵۰ درصد در گرده افشانی کلزا نقش مهمی را بر عهده داشت. تنها گونه جمع آوری شده از این خانواده زنبور عسل (*Apis mellifera*) بود که بیشترین تعداد نمونه (۵۷۲) را در بین حشرات گرده افشان به خود اختصاص داد (جدول ۱). این موضوع که زنبور عسل مهم ترین حشره گرده افشان کلزا می باشد توسط سایر پژوهشگران نیز گزارش شده است (۸، ۱۲،

۱۵ و ۲۲). البته با توجه به این که در فاصله ۳۰۰ متری مزرعه حدود ۷۰ کلنی زنبور عسل قرار داشت یکی از دلایل بالا بودن درصد حضور نسبی زنبور عسل نسبت به بقیه حشرات گرده افشان بود.

خانواده Andrenidae

این خانواده نیز از خانواده های گرده افشان راسته بال غشائیان هستند. حشرات این خانواده لانه خود را در زمین درست کرده و در گرده افشانی عده زیادی از گیاهان نقش دارند (۵). بنابراین حضور افراد این خانواده با تعداد بسیار کم حدود ۰/۰۱۲ درصد افراد خانواده Apidae بودند که از روی کلزا جمع آوری شدند (جدول ۱).

خانواده Anthophoridae (Cuckoo bees)

این حشرات نیز از گرده افشان های مهم گیاهان گلدار می باشند (۵). از این خانواده ۰/۴۴ درصد نمونه ها و به تعداد ۵ نمونه جمع آوری گردید (جدول ۱).

خانواده Halictidae

این خانواده از گرده افشان های مهم گیاهان می باشند (۵). ولی تنها ۰/۲۶ درصد از نمونه های جمع آوری شده روی کلزا از این خانواده بودند (جدول ۱).

خانواده Colletidae (Yellow faced bees)

حشرات این خانواده معمولاً روی صورت دارای لکه زرد رنگ هستند. این حشرات دانه گرده را در چین دانه خود ذخیره و به لانه می آورند. سپس دانه گرده را با شهد مخلوط کرده و برای تغذیه لاروها استفاده می کنند (۵). تنها دو نمونه از این خانواده جمع آوری شد (جدول ۱).

خانواده Ichneumonidae

افراد این خانواده در مرحله لاروی عمدتاً پارازیت حشرات

جدول ۱. حشرات جلب شده به گل‌های کلزا در زمان گرده افشانی (تاریخ نمونه گیری ۱۳۸۳/۱/۹ الی ۱۳۸۳/۲/۱۶).

نام راسته	نام خانواده	تعداد نمونه	درصد نسبی
Hymenoptera	Apidae	۵۷۲	۵۰/۳۵
	Andrenidae	۷	۰/۶۲
	Anthophoridae	۵	۰/۴۴
	Halictidae	۳	۰/۲۶
	Colletidae	۲	۰/۱۸
	Ichneumonidae	۱	۰/۰۹
	Formicidae	۱	۰/۰۹
مجموع راسته	۷ خانواده	۵۹۱	۵۲/۰۳
Diptera	Bibionidae	۱۳۳	۱۱/۷۱
	Syrphidae	۱۲۴	۱۰/۹۲
	Empididae	۸۸	۷/۷۵
	Muscidae	۶۳	۵/۵۴
	Tachinidae	۵۹	۵/۱۹
	مجموع راسته	۴۶۷	۴۱/۱۱
Coleoptera	Scarabaeidae	۲۹	۲/۵۵
	Melyridae	۸	۰/۷۰
	Coccinellidae	۸	۰/۷۰
	Chrysomellidae	۲	۰/۱۸
	مجموع راسته	۴۷	۴/۱۳
Homoptera	Aphididae	۲۴	۲/۱۱
Hemiptera	Miridae	۷	۰/۶۲
جمع کل	۱۸ خانواده	۱۱۳۶	۱۰۰/۰۰

خانواده جمع‌آوری شد (جدول ۱).

مقایسه فعالیت سایر بال غشاییان نسبت به فعالیت بالای زنبور عسل نشان داد که احتمالاً حضور اندک این بال غشاییان ناشی از شرایط آب و هوایی، زمان گل‌دهی کلزا، جذابیت سایر گیاهان در مقایسه با کلزا برای آنها بوده و در مورد حشراتی که در مرحله لاروی و یا حشره کامل شکارگر هستند کاهش جمعیت شکار آنها بوده است. به علاوه چون لانه‌سازی تعدادی از زنبورهای گرده‌افشان در خاک صورت می‌گیرد شاید تخریب لانه آنها ناشی از شخم و عملیات زراعی یکی

دیگر هستند (۵). در بررسی حاضر نیز حشرات این خانواده ۰/۰۹ درصد نمونه‌ها را تشکیل دادند (جدول ۱). احتمالاً کمی تعداد این حشرات به دلیل مبارزه شیمیایی با شته‌ها و در نتیجه کاهش جمعیت حشرات شکار مورد تغذیه لاروهای این خانواده بوده است.

خانواده Formicidae

وجود مورچه‌ها روی کلزا علاوه بر استفاده از شهد، احتمالاً به دلیل علاقه آنها به عسلک شته‌ها بود. فقط یک نمونه از این

شکل ۱. تصویر *Bibio hortulanus*
(تصویر سمت راست: نمای جانبی / تصویر سمت چپ: نمای پشتی)

(شکل ۱). از نظر مشخصات کلی اندازه این گونه ۶-۷ میلی متر می باشد و معمولاً دارای بدنی تیره رنگ است. پیش سینه در حشرات ماده این گونه قرمز رنگ ولی در نرها بدن کاملاً سیاه رنگ است. حشرات بالغ در اوایل بهار ظاهر شده و تا اوایل تابستان روی گل ها فعالیت می کنند و از گرده افشان های مهم محصولات زراعی و باغی می باشند. لاروها در مواد آلی و در حال پوسیدن و کودهای حیوانی زندگی می کنند (۵، ۱۳ و ۱۸). احتمالاً کلزا برای این گونه جذابیت خاصی را دارد، زیرا بالاترین درصد نمونه ها بعد از زنبور عسل از این گونه جمع آوری گردید (جدول ۱).

خانواده Syrphidae (مگس های گل؛ Flower flies)

نمونه های این خانواده بیش از ۱۰ درصد کل حشرات گرده افشان جمع آوری شده از مزرعه کلزا را تشکیل دادند (جدول ۱). از این خانواده تنها یک گونه به نام *Metasyrphus corollae* (Fab.) شناسایی گردید (شکل ۲). این گونه از نقاط مختلف ایران گزارش شده است (۳). جنس *Metasyrphus* از زیرخانواده Syrphinae و قبیله Syrphini می باشد (۲). مرحله لاروی این گونه شکارگر بوده و از شته ها،

دیگر از عوامل مؤثر بر پایین بودن جمعیت این دسته از گرده-افشان ها باشد. ضمناً زنبورهای عسل به علت اجتماعی بودن و مورد حمایت بودن توسط انسان طبیعتاً جمعیت بسیار بالاتری نسبت به زنبورهای انفرادی و یا نیمه اجتماعی دارند که این امر موجب فراوانی بیشتر آنها در اکوسیستم های کشاورزی می گردد.

الف ۲. راسته دوبالان (Diptera)

حشرات این راسته با مجموع ۴۱/۱۱ درصد (۴۶۷ نمونه) از کل حشرات گرده افشان کلزا بعد از راسته بال غشائیان از نظر تعداد و احتمالاً گرده افشانی در درجه دوم اهمیت قرار دارند (جدول ۱). مهم ترین خانواده های این راسته به قرار ذیل شناسائی گردیدند:

خانواده Bibionidae (March flies)

این مگس ها به تعداد زیاد از روی گل های کلزا جمع آوری گردیدند و ۱۱/۷۱ درصد از کل حشرات گرده افشان کلزا را تشکیل دادند (جدول ۱). از این خانواده تنها یک گونه به نام *Bibio hortulanus* (L.) جمع آوری و شناسایی گردید

شکل ۲. تصویر *Metasyrphus corollae* از نمای پشتی

پوشش گیاهی زیاد است یافت می‌شوند (۵).

خانواده Muscidae

افراد این خانواده ۵/۵۴ درصد نمونه های جمع آوری شده را شامل شدند (جدول ۱). اگرچه اعضاء این خانواده بیشتر اهمیت بهداشتی دارند (۵) و خصوصیات حشرات گرده افشان را ندارند، ولی هنگام فعالیت روی گیاه با تماس بدن آنها به‌طور غیر مستقیم موجب گرده‌افشانی گل‌ها می‌گردند.

خانواده Tachinidae

این خانواده گرچه دومین خانواده بزرگ از نظر تعداد گونه در راسته دوبالان می‌باشند (۵) ولی در این مطالعه کمترین حضور نسبی نمونه های جمع آوری شده دوبالان از این خانواده بود (جدول ۱). حشرات این خانواده در مرحله لاروی پارازیت عده‌ای از حشرات هستند (۵)، بنابراین احتمال دارد که حضور این حشرات به واسطه حشرات میزبان بوده باشد و در هنگام جستجو، موجب تماس اندام‌های زایشی گل می‌گردند.

الف ۳. راسته سخت بال پوشان (Coleoptera)

از این راسته چهار خانواده و با درصد نسبی کل ۴/۱۳ درصد به شرح زیر جمع آوری گردید.

شپشک‌ها و لاروهای ریز پروانه ها و سوسک‌ها تغذیه می‌کند. حشرات کامل این گونه از گرده افشان‌های مهم درختان و گیاهان زراعی می‌باشند که شهد گل‌ها را مکیده و از گرده آنها نیز تغذیه می‌کنند و با انتقال دانه گرده نقش مهمی را در باروری محصولات باغی و زراعی دارند (۵ و ۱۸).

حشرات کامل این خانواده برای رسیدن به بلوغ جنسی به دانه گرده احتیاج دارند و به همین دلیل روی گل‌ها (به ویژه گل‌هایی که دارای گل آذین چتری هستند) فعالیت مستمر دارند، در حالی که لاروها برای تکمیل مراحل مختلف لاروی، شکارگر تعدادی از حشرات دیگر می‌باشند (۲).

خانواده Empididae (Dance flies)

این خانواده با ۷/۷۵ درصد از کل حشرات گرده‌افشان کلزا سومین گروه دوبالان را تشکیل داد (جدول ۱). نمونه‌های جمع‌آوری شده با نام علمی *Platypalpus* sp. شناسایی گردید. این گونه دارای بدن بسیار کوچک (۱/۵-۲ میلی‌متر) و به رنگ سیاه می‌باشند. در مرحله حشره کامل شکارگر بوده و علاوه بر شکار حشرات ریز، از شهد و دانه گرده گیاهان نیز تغذیه می‌کند، لذا در گرده افشانی گیاهان دخیل هستند. لاروها در خاک و یا مواد پوسیده گیاهی و فضولات حیوانی زندگی کرده و شکارگر هستند (۵ و ۱۸). این حشرات معمولاً در مناطق مرطوب که

خانواده Scarabaeidae (Scarab beetles)

در این خانواده چند گونه وجود دارد که در مرحله حشره کامل ازگرده گل‌ها تغذیه می‌کنند. تنها جنس جمع آوری شده از این خانواده سوسک گرده خوار سیاه (*Oxythrea* sp.) بود. این سوسک‌ها ۱۰-۱۲ میلی‌متر طول داشته و سیاه‌رنگ هستند. روی بال پوش‌ها و سینه نقاط پراکنده سفید بوده و بدن از موهای پراکنده و کم پشت پوشیده شده است (۱). بیشترین درصد نسبی نمونه راسته سخت بال پوشان به میزان ۲/۵۵ درصد از این خانواده جمع آوری گردید (جدول ۱).

خانواده Melyridae (Soft-winged flower beetles)

بیشتر حشرات بالغ و لارو این خانواده شکارگر هستند ولی گاهی روی گل‌ها نیز یافت می‌شوند (۵). این خانواده ۰/۷ درصد از نمونه های جمع آوری شده حشرات گرده افشان را تشکیل داد (جدول ۱).

خانواده Coccinellidae (کفشدوزک‌ها؛ Ladybird beetles)

بیشتر اعضاء این خانواده در مرحله لاروی و حشره کامل شکارگر هستند و اغلب روی گل‌ها به جستجوی شکار خود می‌پردازند و به‌طور غیر مستقیم موجب گرده افشانی گل‌ها می‌شوند (۵). درصد حضور نسبی نمونه های جمع آوری شده از این خانواده، مانند خانواده Melyridae، ۰/۷۰ درصد بود (جدول ۱).

خانواده Chrysomellidae (Leaf beetles)

حشرات بالغ عمدتاً برگ‌خوارند ولی گاهی از گل و بافت‌های گیاهی نیز تغذیه می‌کنند. لاروها بیشتر از برگ گیاهان تغذیه کرده و عده‌ای نیز به ساقه گیاهان حمله می‌کنند (۵). کمترین درصد حضور نسبی نمونه های جمع آوری شده مربوط به این خانواده بود (جدول ۱).

الف ۴. راسته جوربالان (Homoptera)

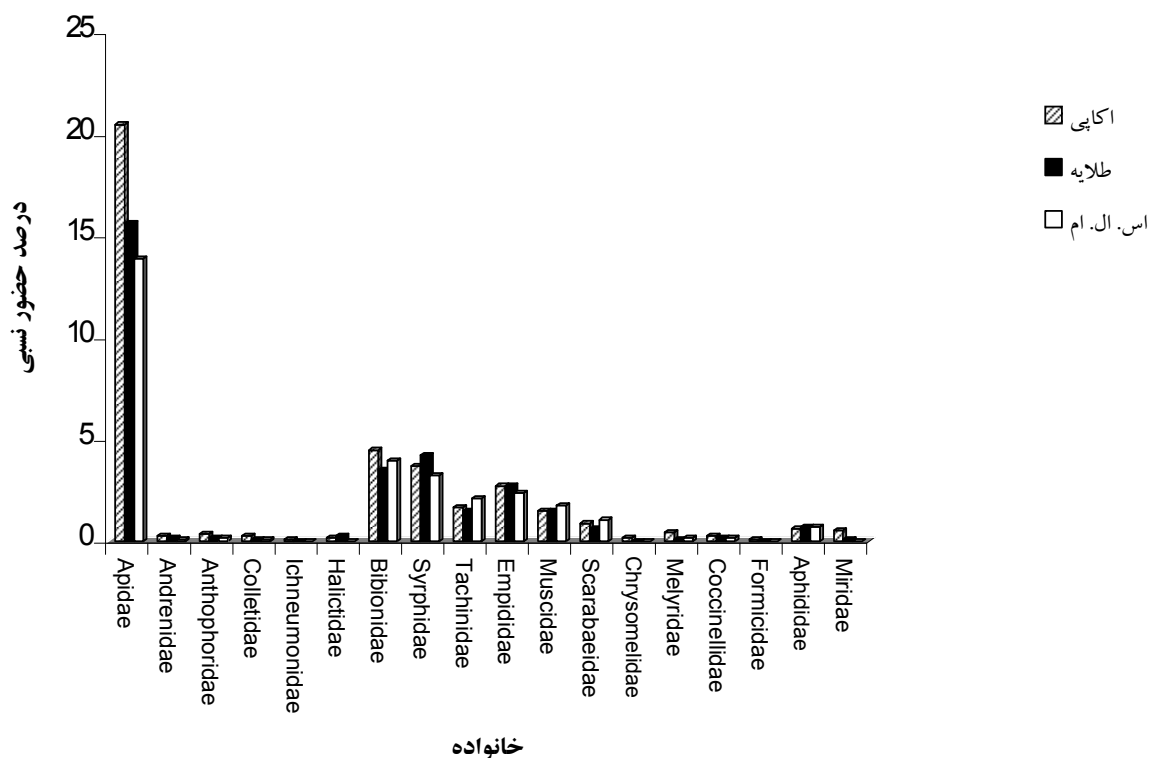
این راسته ۲/۱۱ درصد از حشرات شکار شده را به خود

اختصاص داد و تنها خانواده جمع آوری شده آن Aphididae و به میزان ۲/۱۱ درصد بود (جدول ۱). احتمالاً علت پایین بودن جمعیت شته‌ها، مبارزه شیمیایی با آنها و نیز حضور بعضی از دشمنان طبیعی فعال بود.

۵. راسته ناجوربالان (Hemiptera)

تنها خانواده جمع آوری شده از این راسته Miridae (Leaf bugs) بود که با ۰/۶۲ درصد حضور نسبی بسیار کمی را به خود اختصاص داد (جدول ۱). عده زیادی از افراد این خانواده گیاهخوارند و به اندام‌های گیاه از جمله گل حمله می‌کنند. عده کمی هم شکارگر هستند (۵). شاید پایین بودن تعداد نمونه در این راسته به دلیل عدم وجود حشرات شکار مناسب، مناسب نبودن گیاه میزبان و وجود مواد دفع کننده برای عده‌ای از حشرات در کلزا باشد. به‌عنوان مثال نیز در یونجه وجود مواد دفع کننده حشرات که موجب پراکندگی آنها می‌شود ثابت شده است (۱۶).

با توجه به داده‌های به‌دست آمده از این پژوهش، بیشترین درصد حضور نسبی حشرات گرده افشان متعلق به خانواده Apidae می‌باشد. دلیل این مسأله شاید فراوانی بسیار زیاد گل‌ها، رنگ جذاب و مناسب بودن ترکیبات شهد کلزا برای زنبور عسل و هم‌چنین وجود کندوی زنبور عسل در نزدیکی مزرعه باشد. بعد از این خانواده به ترتیب خانواده های Syrphidae، Bibionidae و Empididae از دو بالان در مرتبه دوم تا چهارم قرار گرفتند (جدول ۱). بیشترین حضور نسبی حشرات (بدون در نظر گرفتن زنبور عسل) در راسته دوبالان متعلق به خانواده Bibionidae با ۱۱/۷۱ درصد بود (جدول ۱). دلیل فراوانی این خانواده نسبت به سایر خانواده‌های دوبالان احتمالاً این است که حشرات کامل آن فقط شهدخوارند و لاروها نیز از مواد پوسیده تغذیه کرده و شکارگر نیستند (۱۸). در حالی که به غیر از خانواده Syrphidae، حشرات کامل در سایر خانواده‌های جمع‌آوری شده مانند Empididae دارای رفتار تغذیه‌ای شکارگری از حشرات ریز و نیز شهد گل‌ها هستند و یا افراد خانواده Muscidae اساساً بهداشتی بوده و از

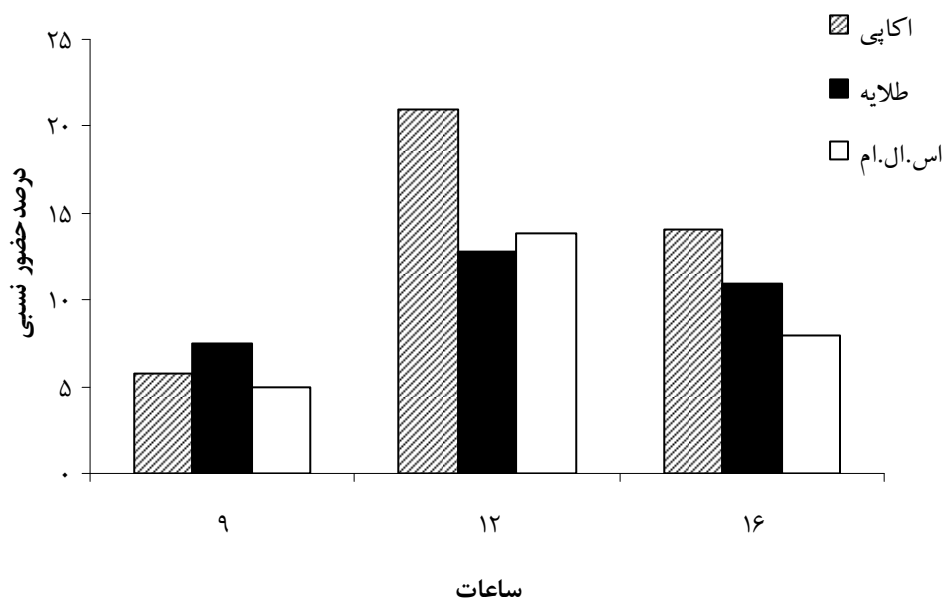
شکل ۳. مقایسه درصد حضور نسبی خانواده‌های حشرات جمع‌آوری شده روی ارقام کلزا در زمان گرده‌افشانی (تاریخ ۱۳۸۳/۱/۹ الی ۱۳۸۳/۲/۱۶)

گرده‌افشان‌های تصادفی و غیر مستقیم محسوب می‌شوند و یا نیز حشرات خانواده Tachinidae که لارو آن‌ها پارازیت سایر حشرات می‌باشند (۵).

ب) تأثیر نسبی ارقام کلزای مورد آزمایش در جلب حشرات گرده‌افشان

ب ۱. درصد خانواده‌های حشرات گرده‌افشان جلب شده درصد حضور نسبی خانواده Apidae در تمامی ارقام کلزا و در زمان گل‌دهی نسبت به بقیه حشرات حداکثر بود. بیشترین درصد حضور نسبی این خانواده از روی رقم اکاپی و به میزان ۲۰/۴۹ درصد جمع‌آوری شد و کمترین درصد حضور نسبی آن روی رقم اس.ال.ام. ۱۴/۸۱ درصد بود (شکل ۳). خانواده‌های دوبالان درصد حضور نسبی بیشتری را بعد از خانواده Apidae داشتند. در مورد زنبورهای شهدخوار احتمالاً وجود دو غده شهددان خارجی و دو غده شهددان داخلی در گل‌های کلزا در

این جذابیت مؤثر می‌باشند. زنبورهای زبان کوتاه تنها قادرند از شهددان‌های داخلی کلزا (به دلیل کوتاه بودن زبان) استفاده کنند و فقط زنبورهایی که زبان بلند دارند مانند زنبور مخملی‌ها قادرند از شهددان‌های خارجی که در عمق گل قرار دارند استفاده نمایند (۸). بنابراین شاید علت کمتر بودن فعالیت عده‌ای از حشرات روی رقم اس.ال.ام.، وجود غده‌های شهددان خارجی و حتی داخلی دور از دسترس باشد. در حالی که در رقم اکاپی احتمالاً این غدد در دسترس‌تر می‌باشند. بنابراین احتمال دارد ساختمان گل در ارقام مختلف در جلب حشرات مؤثر باشد. همچنین شاید کیفیت و کمیت شهد تولیدی و دانه گرده در ارقام کلزا متفاوت بوده و در طول روز تغییر می‌کند و در نهایت موجب جذابیت متفاوت آن برای خانواده‌ها می‌گردد. در این زمینه ضرورت دارد پژوهش بیشتری صورت گیرد تا مشخص شود که چرا ارقام مختلف کلزا جذابیت متفاوتی برای خانواده‌های حشرات گرده‌افشان دارند.

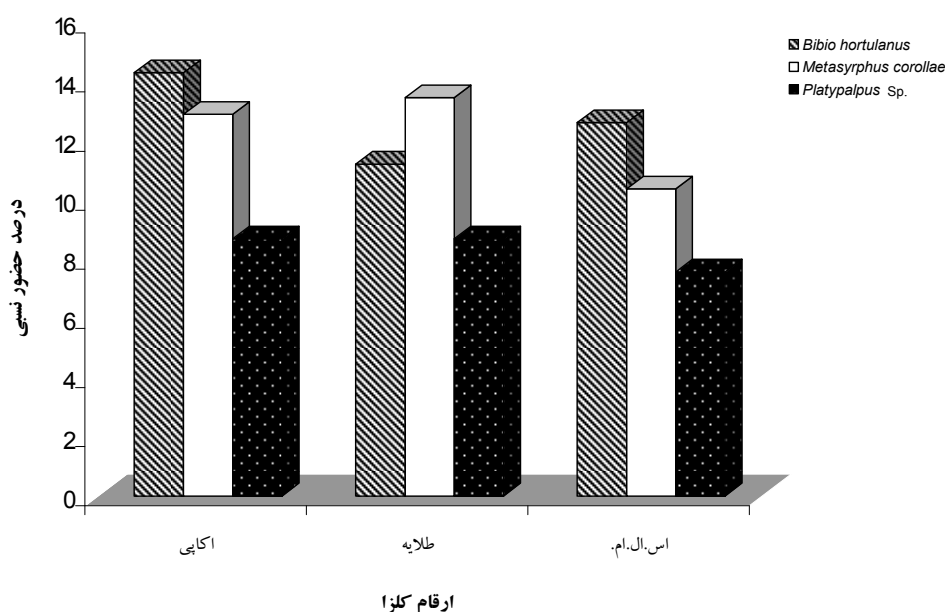

شکل ۴. مقایسه درصد حضور نسبی زنبور عسل روی ارقام کلزا در ساعات مختلف (تاریخ ۱۳۸۳/۱/۹ الی ۱۳۸۳/۲/۱۶)

ب ۲. درصد حضور نسبی زنبور عسل در ارقام کلزا و در ساعات مختلف روز

بیشترین درصد حضور نسبی زنبور عسل شکار شده در ساعات ۱۲ ظهر با ۲۰/۹۱ درصد از روی رقم اکاپی جمع آوری شد (شکل ۴)، به طوری که درصد حضور نسبی جمعیت زنبور عسل در ساعت ۱۲ ظهر روی رقم اکاپی نسبت به رقم طلایه (۱۳ درصد)، ۷/۹۱ درصد و نسبت به رقم اس.ال.ام. (۱۴/۰۶ درصد)، ۶/۸۵ درصد بیشتر بود. در ساعت ۴ بعد از ظهر نیز بالاترین درصد حضور نسبی زنبور عسل روی رقم اکاپی با ۱۴/۴۱ درصد بود، اما در ساعات ۹ صبح، بیشترین درصد نسبی جمعیت زنبور عسل به میزان ۷/۳۸ درصد از روی رقم طلایه جمع آوری شد. ترشح شهد در ارقام هیبرید کلزا در ساعت ۸ صبح نسبت به ساعت دو بعد از ظهر یک سوم کمتر است ولی در فاصله ساعت ۲-۶ بعد از ظهر افزایش یافته و به حداکثر خود می‌رسد (۸). آنچه می‌توان احتمال داد این است که شاید زنبور عسل به ارقام دارای شهد بیشتر تمایل زیادتری دارد و کیفیت و کمیت شهد گل نیز احتمالاً در ساعات مختلف روز در ارقام مختلف متفاوت است. علاوه بر میزان شهد عواملی مانند مقدار قند و میزان عناصر معدنی نیز احتمالاً

در جلب حشرات به کلزا مؤثر هستند (۹). بنابراین، احتمال دارد که علت جلب شدگی بیشتر زنبور عسل به رقم اکاپی در ساعات ظهر نسبت به سایر ارقام رنگ متفاوت گل، زمان ترشح، شهد بیشتر، قند بالاتر، مقدار دانه گرده، عناصر معدنی مانند پتاسیم و غیره باشد در حالی که شاید در ساعات صبح رقم طلایه دارای خصوصیات بهتری برای جلب زنبور عسل باشد که البته هر کدام از این موارد باید به دقت مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. درصد حضور نسبی زنبور عسل به سمت ظهر و بعد از ظهر بیشتر بود (شکل ۴) دلیل احتمالی این موضوع این است که زنبور عسل در حرارت بالای ۱۵ درجه سانتی‌گراد فعالیت بهتری را نشان می‌دهد (۱۸). بنابراین چون ساعات ظهر به بعد (۱۲-۱۶) معمولاً ساعات گرم‌تری است فعالیت زنبور عسل بیشتر می‌شود. هم‌چنین گل‌های کلزا در ساعات اولیه صبح و ساعات بعد از ظهر مقدار شهد بیشتری را نسبت به ساعات میانی روز ترشح می‌کنند به طوری که مقدار شهد آن در فاصله ساعت ۸ تا ۱۰ صبح کمتر بوده و در فاصله ساعت ۱۴ تا ۱۸ افزایش می‌یابد و به حداکثر خود می‌رسد (۲۶). بنابراین احتمال دارد که بالاتر بودن مقدار شهد همراه با دمای مناسب محیطی موجب جلب بیشتر زنبور عسل در ساعات

شکل ۵. مقایسه درصد حضور نسبی گونه‌های غالب دوبرالان روی ارقام کلزا (تاریخ ۱۳۸۳/۱/۹ الی ۱۳۸۳/۲/۱۶)

ب ۳. بررسی گونه‌های غالب دوبرالان جمع‌آوری شده در زمان گرده افشانی کلزا بدون در نظر گرفتن زنبور عسل بالاترین درصد حضور نسبی گونه‌های غالب دوبرالان روی رقم اکابی و اس. ال. ام. متعلق به خانواده *Bibionidae* (*B. hortulanus*) به ترتیب با ۱۴/۳۲ و ۱۲/۶۴ درصد بود، در حالی که خانواده *Syrphidae* (*M. corollae*) با ۱۳/۴۸ درصد روی رقم طلایه، بیشترین درصد حضور نسبی را داشت (شکل ۵). این مسأله بیانگر این نکته است که ارقام مختلف جذابیت‌های متفاوتی برای گونه‌های حشرات دارند. احتمالاً عوامل متعددی در این خصوص دخیل هستند. وجود ترکیبات آلکالوئیدی مختلف، کمیت و کیفیت شهد تولیدی، وجود حشرات شکار در خانواده‌هایی که گونه‌های شکارگر دارند، شرایط آب و هوایی و دما می‌تواند در ارقام مختلف موجب افزایش یا کاهش تعداد حشرات شده باشد. به علاوه ساختمان گل نیز شاید روی جلب حشرات مؤثر باشند به طوری که گل‌هایی که گل‌آذین چتری داشته و روی یک ساقه چندین گل دارند برای جلب

بعد از ظهر باشد (۸). شادابی و طراوت گل‌ها در ساعات اولیه صبح اگرچه عامل مهمی برای جلب زنبورها می‌باشد ولی شاید در ساعات ظهر و بعد از ظهر کیفیت (غلظت) شهد تولیدی جذاب تر باشد. باز شدن گل‌ها و تأثیر اشعه ماوراء بنفش در جذابیت گل‌ها در ساعات مختلف روز نیز می‌تواند عامل دیگری برای جلب زنبورها به گل‌های کلزا باشد. وجود مواد دفع کننده و جذاب در ارقام کلزا نیز برای جلب یا دفع زنبور عسل در ساعات مختلف روز مهم است. گرچه جمع‌آوری شهد توسط زنبور عسل از گل‌های یونجه به وضعیت گل یونجه نیز بستگی دارد ولی هنینگ (۱۶) نیز در یونجه ترکیبات آروماتیکی مانند اوسیمین (*Ocimene*)، سیس هگزینیل تری استات (*Cis-3-hexenyl acetate*) و لینالول (*Linalool*) را برای زنبورهای عسل جذاب و اکتانون (*Octanone*) و متیل سالیسیلات (*Methyl salicylate*) را فراردهنده زنبور عسل عنوان نموده است (۱۶). لذا ترکیبات آروماتیکی در کلزا مانند یونجه، می‌تواند موجب جلب و یا دفع حشرات مختلف گردند و در نتیجه درصد حضور نسبی گونه‌ها را تحت تأثیر قرار دهند.

جدول ۲. تأثیرگرده افشانی و نقش رقم بر میانگین عملکرد در هکتار (کیلوگرم)*

رقم	گرده افشانی نشده	گرده افشانی شده	میانگین
اکابی	۳۱۳۰/۹۰ ^a	۴۹۲۳/۱۸ ^a	۴۰۲۷/۰۴ ^A
طلایه	۲۸۰۵/۲۳ ^a	۴۴۱۱/۵۰ ^a	۳۶۰۸/۳۶ ^A
اس.ال.ام.	۳۰۱۶/۹۵ ^a	۴۴۳۱/۷۰ ^a	۳۷۲۴/۳۲ ^A
میانگین	۲۹۸۴/۳۶ ^B	۴۵۸۸/۷۹ ^A	

*: برای هر عامل آزمایشی میانگین‌هایی که حد اقل دارای یک حرف بزرگ مشابه هستند و در سایر موارد میانگین‌هایی که دارای حداقل یک حرف کوچک مشابه هستند در سطح احتمال ۵ درصد بر اساس آزمون دانکن اختلاف معنی‌داری ندارند.

(۵۳ درصد) افزایش یافت (جدول ۲).

میانگین عملکرد در هکتار در ارقام مختلف اختلاف معنی‌داری را نشان نداد و اثر متقابل گرده افشانی و رقم از نظر عملکرد دانه نیز معنی‌دار نگردید (جدول ۲). این بدان معنی است که اثر گرده افشانی روی عملکرد در ارقام مختلف کلزا تقریباً یکسان می‌باشد. کونتسکی (۱۷) افزایش عملکرد دانه در ارقام گرده افشانی شده توسط زنبور عسل را در گونه *Brassica alba* تا ۶۶ درصد (۸۳۰ کیلوگرم در هکتار) گزارش کرد. لویکس و ورگ (۱۹) نیز افزایش ۵۰ درصدی در میزان بذر در هر هکتار در هنگامی که با استقرار کندو در کنار مزرعه کلزا به وسیله زنبور عسل اشباع نمودند گزارش کردند. در هر حال با توجه به تأثیر مثبت حشرات گرده افشان در ملاقات گل‌ها و در نتیجه تلقیح مناسب‌تر آنها، افزایش عملکرد در هکتار توجیه‌پذیر می‌باشد.

سپاسگزاری

از زحمات آقای دکتر آندریاس استارک و آقای مهندس بابک قرایی جهت شناسایی گونه‌های ارسالی تشکر و قدردانی می‌گردد. هم‌چنین از وزارت جهاد کشاورزی به‌خاطر تأمین بخشی از بودجه و جهاد کشاورزی استان فارس قدردانی می‌گردد.

مگس‌های سیرفیده مناسب‌ترینند (۲). وجود حشرات شکار برای برخی از گونه‌های حشرات گرده افشان مانند *M. corollae* و *Platypalpus* sp. که اولی در مرحله لاروی و دومی در مرحله حشره کامل شکارگر هستند (۵) ممکن است جمعیت آنها را تحت تأثیر قرار داده باشد. در گونه *M. corollae* جمعیت شکار احتمالاً موجب تغذیه بهتر و بیشتر لاروها شده و در نتیجه افزایش تدریجی جمعیت حشرات کامل را موجب گردید و در نتیجه ممکن است که تخم‌ریزی مگس‌های سیرفیده در کلزا بیشتر شود و تعداد حشرات کامل زیاد شده باشند. از طرفی احتمالاً کمبود دشمنان طبیعی حشرات نیز عامل مهم دیگری برای افزایش تعدادی از آنها بوده باشد. شاید کمتر بودن گونه *Platypalpus* sp. نسبت به دو گونه دیگر به علت شکارگری حشرات کامل آنها باشد و به همین دلیل حضور این گونه تنها تابع مقدار شهد نبوده و به جمعیت شکار نیز وابسته است.

ج) عملکرد

گرده افشانی تأثیر معنی‌داری بر عملکرد دانه در هکتار داشت ($p \leq 0.01$). میانگین عملکرد دانه در بوته‌های گرده افشانی نشده ۲۹۸۴/۳۶ کیلوگرم در هکتار و در بوته‌های گرده افشانی شده ۴۵۸۸/۷۹ کیلوگرم در هکتار بود. بنابراین میانگین عملکرد در هکتار در اثر گرده افشانی توسط حشرات ۱۶۰۴/۴۳ کیلوگرم

منابع مورد استفاده

۱. اسماعیلی، م. ۱۳۷۰. آفات مهم درختان میوه. مرکز نشر سپهر. ۵۷۸ ص.
۲. لطفعلی‌زاده، ح. و ب. قرایی. ۱۳۷۹. معرفی بخشی از فون مگسهای سیرفیده (Diptera) در شهرستان مرند (آذربایجان شرقی). مجله دانش کشاورزی، جلد دهم، شماره دو: ۱۳-۲۲.
۳. مدرس اول، م. ۱۳۷۶. فهرست آفات کشاورزی ایران و دشمنان طبیعی آنها، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد. ۳۶۴ ص.
4. Anonymous. 2002. The biology and ecology of canola. Office of the Gene Technology Regulator. 125 pp.
5. Borror, J. D., C. A. Triplehorn and N. F. Johnson. 1989. An introduction to the study of insects. Saunders College Publishing. 875 pp.
6. Crane, E. 1972. Pollination of seed crops. Bee Research Association. 163 pp.
7. Delaplane, K. S. and D. M. Mayer. 2000. Crop Pollination by Bees. CAB Pub., USA.
8. Eisikowitch, D. 1980. Some aspects of pollination of oil-seed rape (*Brassica napus*). J. Agric. Sci. Camb. 96: 321-326.
9. Elisens, W. J. and C. E. Freeman. 1988. Floral nectar sugar composition and pollinator type among new world genera in tribe Antirrhini (Scrophulariaceae). Amer. J. Bot. 75: 971-978.
10. Free, J. B. and A. W. Ferguson. 1983. Foraging behaviour of honey bees on oilseed rape. Bee World 64: 22-24.
11. Free, J. B. and P. M. Nuttall. 1968. The pollination of oilseed rape (*Brassica napus*) and the behaviour of bees on the crop. J. Agric. Sci. 71: 91-94.
12. Free, J. B. 1970. Insect Pollination of Crops. Academic Press, USA.
13. Freeman, P. and R. P. Lane. 1985. The Bibionid and Scatopsid flies. Handbook for the identification of british insects. Royal Entomol. Soc. London. 9: 6-73.
14. Geraldine, A. W., B. D. Skinner and B. H. Smith. 2001. Ability of honeybee, (*Apis mellifera*), to detect and discriminate odors of varieties of canola (*Brassica rapa* and *Brassica napus*) and snapdragon flowers (*Antirrhinum majus*). J. Chem. Econ. 28: 721-730.
15. Golts, L. 1987. Honey and pollen plants, Part VIII Cruciferae-Mustard, Cresses and canola (Rapeseed). Amer. Bee J. 27: 779- 781.
16. Henning, J. A., Y. Peng, M. A. Montague and L. R. Teuber. 1992. Honey bee behavioral response to primary alfalfa (Rosales: Fabaceae) floral volatiles. J. Econ. Entomol. 85: 233-239.
17. Koutensky, J. 1959. Opylovaci uninek vcely medonosne (*Apis mellifera* L.) na zvyseni hektarovych vynosu u repky olejne a horceice bile sbornik. Ceskolovenske Akademick Zemedelskych Ved. 5: 571-582 (in Czech, English summary).
18. Larson, B. M. H., P. G. Kevan and D. W. Inouyle. 2001. Flies and flowers. The Can. Entomol. 133: 439 – 465
19. Louveaux, J. and J. Verge. 1952. Researches on the Pollination of winter rape. Apiculture 96: 15-18. (In French).
20. Manning, R. and J. Boland. 2000. A preliminary investigation into honey bee (*Apis mellifera*) pollination of canola (*Brassica napus*) in Western Australia. Aust. J. Exper. Agric. 40 (3): 439-442.
21. McCall, C. and R. B. Primack. 1992. Influence of flower characteristics, weather, time of day and season on insect visitation rates in three plant communities. Amer. J. Bot. 79: 434 – 442.
22. McGregor, S. E. 1976. Insect pollination of cultivated crop plants. Agriculture Handbook. No 496. U.S.D.A.
23. Radchenko. T. G. 1964. The influence of pollination of the crop and the quality of seed of winter rape. Bdzhil' nitsstvo 1: 68-74 (in Ukrainian, Russian summary).
24. Schmidt, L. S., J. O. Schmidt, H. Rao, W. Wang and L. Xu. 1995. Feeding and, preference and survival of young worker honey bees (Hym.: Apidae) fed rape, sesame, sunflower pollen. J. Econ. Entomol. 88: 1591-1595.
25. Shahidi, F. 1990. Canola and Rapeseed. Van Nostrand Reinhold, New York, USA.
26. Shuel, W. 1986. Improving honey product through plant breeding. Bee World 69: 36-44.
27. Westcott, L. and D. Nelson. 2001. Canola pollination. Bee World 82: 115-129.
28. Williams, I. H. 1985. The pollination of swede rape. Bee World 66: 16-22.